

מחקרי ארץ יהודה

אסופת מאמרים
לזכרו של דוד עמית

קובץ ה

עורכים:

יחיאל זלינגר ובנימין טרופר

הוצאת ספרים 'עציון'
בית ספר שדה כפר עציון

תשפ"ב (2022)

ועדת מערכת

פרופ' אסתי אשל | אוניברסיטת בר אילן
ד"ר ציונה בן גדליה | מו"פ אזורי מזרח, יו"ש ובקעת הירדן
פרופ' בעז זיסור | אוניברסיטת בר אילן
ד"ר יחיאל זלינגר | רשות העתיקות
פרופ' יוסי לשם | אוניברסיטת תל אביב
ירון רוזנטל, עמיחי נעם, בנימין טרופר | בית ספר שדה כפר עציון
עמוס סבח | רשות הטבע והגנים
פרופ' לילך רוזנברג-פרידמן | אוניברסיטת בר אילן

כתב עת זה יוצא בסיוע:

קרן קימת לישראל, יחידת המדען הראשי, המכון לחקר תולדות הציונות וההתיישבות
מרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה
אוניברסיטת בר אילן
מו"פ מזרח, יו"ש ובקעת הירדן
רשות הטבע והגנים – מחוז יהודה ושומרון (קמ"ט שמורות טבע ופארקים)
רשות העתיקות
עמותת בני גוש עציון

רשות
העתיקות
ISRAEL ANTIQUITIES AUTHORITY

מרכז היקר
ליקר הישראלי לתולדות היהודים
Jerusalem Epigraphic Center of Jewish History

מנהל אזרחי

קרן קימת לישראל
K K L - J N F

מו"פ אזורי מזרח
יו"ש ובקעת הירדן

האגף
לתרבות
יהודית
יצרים חיבור לנשמה

משרד החינוך

המחלקה ללימודי ארץ
ישראל וארכיאולוגיה
ע"ש פרופ' (תש"ס)
המקומית למדעי היהדות
האנטיקוויטית בראשון

© כל הזכויות שמורות לבית ספר שדה כפר עציון, תשפ"ב (2022)

ISSN 2707-6393

הוצאה לאור: הוצאת ספרים 'עציון', בית ספר שדה כפר עציון

תמונות על העטיפה באדיבות: יותם בשן, מאיר רוטר, ארכיון הצילומים – קק"ל, דוד
רוזנבלט, ארכיון הפלמ"ח, ארכיון בני גוש עציון – כפר עציון, משלחת חפירות הרודיון,
בועז זיסור

עורכים: יחיאל זלינגר ובנימין טרופר
עריכה לשונית: שירה עבאדי
עיצוב גרפי: סטודיו ולדמן
הדפסה: דפוס העיר העתיקה, ירושלים

תוכן העניינים

5		בפתח הקובץ
7		הקדמת העורכים
11	היכן הייתה תרשיש המקראית? מקורות הכסף של ממלכת יהודה ופולשת במאה הח' לפני הספירה	צילה אשל
33	אוסטרקונים משפטיים מהרודיון	אסתר אשל, חגי משגב ורועי פורת
45	ממצאים מימי מרד בר כוכבא במצוקי נחל תקוע (ואדי חריטון)	דביר רביב, מיקה אולמן, בועז לנגפורד, עמוס פרומקין, רועי פורת ובוועז זיסו
67	על בורות ונרות: תוצאות ראשוניות משלוש עונות חפירה בחורבת בית נטיף ושוליה	עומר שלו, מורן בלילה, איתי אביב וניקולס בנסטיין
85	אל 'הר הפרדס', 'מערת עדולם' וח' תקוע - טיולי הנוער העברי להרודיון, נחל תקוע ומערת חריטון, בשנים שלפני קום המדינה	יורם אלמכיאס
113	ישיבת "כנסת ישראל" סלובודקה-חברון - לימוד תורה ושירות צבאי	משה ארנוולד
139	"איש חולם ובעל מעשים" - שמואל צבי הולצמן, מכונן כפר עציון	יוחנן בן יעקב
167	הסיפורים שמאחורי הסורגים: סיפורן של אסירות ועצירות המחתרת בכלא בית לחם	נעמה טייטלבוים-קריא
195	השבת היחמורים להרי יהודה	נועם ורנר, נילי אבני-מגן, עוזי שמיר
209	סקר עופות מקננים - מזרח השומרון	אלי חביב, אסף מירוז, יואב פרלמן, יצחק כהן, אבנר רינות, אוהד בנימיני, אורן נפתלי, שחר כפיר, משה מינץ, עמוס סבח
229		רשימת משתתפים

הסיפורים שמאחורי הסורגים: סיפורן של אסירות ועצירות המחותרת בכלא בית לחם

נעמה טייטלבאום-קריא

ביום ה־18 בנובמבר 1959 פורסמה בעיתון ידיעות אחרונות כתבה מתמיהה מאוד:

מדוע לא נעצרה גולדה? [...] ועוד ספרה גברת מאיר על שום מה לא נעצרה ב־שבת השחורה'. כאשר הושמו במעצר כל חברי הנהלת הסוכנות היהודית. הסיבה הייתה פשוטה: לשלטונות הבריטים לא היה בימי המנדט מחנה מעצר לנשים.¹

בעת פרסום הכתבה כיהנה גולדה מאיר כחברת כנסת מטעם מפלגת מפא"י וכשרת החוץ, ובתקופת המנדט מילאה תפקידים בכירים וביניהם חברת הנהלת הסוכנות היהודית. היא טענה מעל דפיו של אחד העיתונים הפופולריים ביותר כי הסיבה לכך שלא נעצרה בשבת השחורה (1946) הייתה העדר מתקן כליאה לנשים בתקופת המנדט. ואולם, כל מי שבקיא מעט בהיסטוריה הציונית ובתולדות מדינתנו יודע שהדבר אינו נאמן למציאות – בתקופת המנדט הכשירו וניהלו הבריטים כלא לנשים בעיר בית לחם.

בבית מאסר זה בילו במשך חודשים רבים אסירות ועצירות ערביות ויהודיות. מן הנתונים השמורים במוזיאון אסירי המחותרות בירושלים אנו מזהים בשמן כמאתיים אסירות ועצירות יהודיות שהיו כלואות בבית לחם מתחילת שנות ה־30 ועד לפירוק הכלא בשנת 1947. רובן הגדול השתייכו באופן מובהק למחותרות הפורשים – אצ"ל ולח"י – ונאסרו עקב השתייכותן למחותרות אלה. לצידן היו כלואות בתקופה זו שמונה נשים חברות ההגנה, חברת פלמ"ח אחת,² וגם הזמרת הנודעת הילדה דולציקה, שנכלאה בגיל 56 למשך כחודש בעקבות "הלשנה מחוסרת יסוד, כדי לנקום בזמרת", כלשון העיתון על המשמר.³

איור 1: וילה סאלם בראשית המאה ה־21 (צילום: ניסים לוי, באדיבות מוזיאון אסירי המחותרות – ירושלים)

איור 2: צילה עמידרור (צילום: פוטו קוסמוס, באדיבות מכון ז'בוטינסקי בישראל)

ראוי לציין כי לאחר המעצרים ההמוניים של השבת השחורה (יוני 1946) הובאו נשים גם לאגף מיוחד שנפתח עבורן במחנה המעצר בלטרון – לטרון ג'. לאחר זמן מה שוחררו חלק מהנשים, ואילו האחרות הועברו לבית לחם (משגב 2008: 17-18).

אחוז האסירות והעצירות בבית לחם היה קטן משמעותית ביחס לכלל האסירים היהודיים בבתי הכלא. על פי הערכות השונות, משנת 1936 ועד קום המדינה בשנת 1948 שהו במתקני הכליאה השונים בארץ ובמחנות ההגליה באפריקה כעשרת אלפים עצורים ואסירים יהודיים, חברי המחטרות וכוחות המגן העבריים – הגנה, אצ"ל, לח"י ופלמ"ח (טייכר 2008: 218). אלה נכלאו בעקבות פעילותם כלוחמים לאומיים ולוחמי חופש, כחלק מהתקנות לשעת חירום שנאכפו על ידי הבולשת הבריטית (ועל כך להלן). עליהם ודאי יש להוסיף עוד אסירים יהודיים שנכלאו במתקני הכליאה השונים בעקבות פעילות פלילית, שאינם במוקד מחקר

זה. למרות האחוז הקטן של הנשים היהודיות מתוך אוכלוסיית האסירים היהודיים הכללית בארץ, לאור ההשלכות המגדריות הייחודיות של תופעה זו ראוי לבחון אותה ולייחד לה מחקר נפרד.

בין האסירות והעצירות היהודיות שנכלאו במשך תקופה ארוכה בבית לחם היו גם מנהיגות מוכרות ומשמעותיות של המחנה הרוויזיוניסטי ומפלגות הימין בישראל. קצרה היריעה מלציין את שמותיהן של כל הנשים שנכלאו בבית לחם, ואזכיר רק מקצתן:

- אסתר רזיאל-נאור: אחת המפקדות החשובות באצ"ל. אחותו של דוד רזיאל, אחד ממפקדי האצ"ל. האישה היחידה שצורפה למפקדת האצ"ל ושירתה כחברת מפקדה תחת פיקודו של יעקב מרידור בין השנים 1942-1944. נעצרה בעקבות מציאת משדר רדיו המחותרת בביתה, ונכלאה בבית לחם במשך כשמונה חודשים. רזיאל-נאור שוחררה למעצר בית כיוון שהייתה בהיריון מתקדם, ומתקן הכליאה לא היה מתאים ללידה ולאכלוס של תינוקת בת יומה. לאחר קום המדינה היא שירתה כחברת כנסת מטעם תנועת חרות (טייטלבוים-קריא 2018).
- גאולה כהן: לוחמת לח"י, ידועה בפעילותה המחותרתית כאחת משדרניות הרדיו של לח"י. נתפסה ונכלאה בעקבות השתייכותה למחתרת לח"י, ומציאת עדויות הקושרות בינה ובין משדר הרדיו המחותרת של לח"י. בעת שהותה בכלא בית לחם הועברה לאשפוז ב"מגרש הרוסים", ומשם הצליחה לברוח. עם קום המדינה הצטרפה למפלגת הלוחמים של לח"י,

אך הרשימה לא עברה את אחוז החסימה והיא לא נבחרה לכנסת. כהן הצטרפה למערכת הפוליטית בשנית בבחירות לכנסת השמינית (כהן תשכ"ב).

- צילה עמידור: גויסה לשורות האצ"ל בשנת 1935, בהיותה בת 19. היא נאסרה בכלא בית לחם בשנת 1941 בעקבות פעילותה במחתרת, והייתה האם הראשונה שנכלאה בו. לאחר קום המדינה לקחה עמידור חלק משמעותי בהובלת ברית נשי חרות (לפידות 2003: 175–177).

לאור כל זאת, לא סביר כי גולדה מאיר לא ידעה על קיומו של בית הסוהר לנשים בבית לחם, שפעל משנת 1930 ועד שלהי שנת 1947. ברור כי ההכחשה של עצם קיומו של בית הסוהר הוא חלק מתהליך עיצוב הזיכרון הקולקטיבי הישראלי בעשורים הראשונים של מדינת ישראל על ידי דוד בן גוריון וחברי מפלגת מפא"י. בכלל זה הורחקו סיפוריהם של לוחמי ולוחמות אצ"ל ולח"י מן הפנתאון הלאומי (לבל 2008 א, ב, ג), וכן סיפורן של נשות כלא בית לחם – נשים שמעצרן מסמל גבורה ומסירות נפש למען המאבק להקמת המדינה שבדרך.

הדחקת מחתרות 'הפורשים' מהמיתוס ומהאתוס הלאומי זלגה גם למחקר הישראלי. עד שני העשורים האחרונים המחקר ההיסטורי על אודות הימין ותולדותיו היה דל מאוד, לעומת עושר המחקר על השמאל הפוליטי (ויץ 2007: 2–5). גם כאשר החלו להיכתב מחקרים על התנועה הרוויזיוניסטית ועל הימין הפוליטי, הנשים שפעלו במחתרות הפורשים נותרו בשולי המחקר, ועלילותיהן לא זכו להישמע בצורה מקיפה ומעמיקה. כפי שהוצג לעיל, בין הנשים הכלואות בבית לחם היו נשים שנשפטו עקב פעילות פלילית, ולצידן נשים חברות המחתרת וכוחות המגן העבריים שנכלאו עקב היותן לוחמות חופש. הן נשלחו לחודשי מאסר ממושכים בעוון השתייכות לארגון טרור, אף שעל פי תפיסתן הן היו חפות מפשע ומעצרן היה פעילות פוליטית אנטי ציונית. במאמר זה אספר לראשונה את סיפורן של קרוב למאתיים אסירות ועצירות יהודיות, יוצאות המחתרות, ששהו בכלא בית לחם בשנות ה-30 וה-40. אדבר על העצירות חברות המחתרות שנכלאו בעקבות פעילות לאומנית, היבט שהשפיע על חוויית מאסרן, תוך התמקדות בקשיים הפיזיים והנפשיים שלהן.

כיצד הצליחו למצוא מועדים ל'נצחון הרוח' בשגרת היום-יום מאחורי הסורגים, לפעילות שתשמר את אחוות הלוחמות ואת אוירת המרד נגד הבריטים? רוב המידע על אודות ההתמודדות של נשים אלו בעת מאסרן ומעצרן לקוח מתיעד חשוב של אסירות ועצירות שהעלו על הכתב את חוויותיהן בתקופה זו – ספרי זיכרונות ואוטוביוגרפיות, וכן מכתבים שנשלחו לקרוביהן בתקופה הנדונה והשתמרו בארכיונים השונים, כמו ארכיון מכון ז'בוטינסקי וארכיון מוזאון אסירי המחתרות.⁴

רקע היסטורי ותאורטי אודות בתי כלא של נשים

בטרם אספר את סיפורן של נשות כלא בית לחם אבקש להקדים ולטעת הקשר היסטורי ותאורטי לחוויית כליאתן של נשים בבתי מאסר ומעצר, ועל אודות בתי המאסר בתקופת המנדט.

עד שנות ה-70 של המאה ה' מחקרים מעטים השתמשו בכלים מגדריים ותיארו את חווייתן הייחודית של נשים בעולם המערבי בכלל (Rafter 1983: 130-133) ובישראל בפרט (חן ועינת 2010: 9). עד שלהי המאה ה'XX אין בידינו עדויות לכך שהייתה הפרדה מגדרית בעת כליאת נשים וגברים. אחת ההשלכות לכך הייתה ניצול מיני של אסירות על ידי אסירים אחרים או על ידי סגל בית הכלא בתדירות לא מועטה.

בית הכלא הראשון בעולם המערבי שהפריד בין גברים ונשים באמצעות אגפי כליאה נפרדים נוסד במדינת אינדיאנה בשנת 1873. בשנת 1877 נבנה במדינת מסצ'וסטס מתקן הכליאה הראשון בעולם המערבי שיוחד כולו לנשים (חן ועינת 2010: 34-36). במקביל, בשנים אלה אפשר לראות שינוי בתפיסה המגדרית סביב כליאתן של נשים, ורצון להכניס בין כותלי הכלא (בעיקר בארצות הברית) סממנים 'נשיים' יותר, שיקנו לכלא אווירה 'ביתית' יותר ו'מתאימה לנשים', כגון: הוספת וילונות, פרחים, קישוטים וכד' בין כותלי הכלא (חן ועינת 2010: 36).

מחקרים הבוחנים את חוויותיהם של אסירות ואסירים בכלים מגדריים עומדים על כך שחווית המאסר של האישה שונה מזו של הגבר. אלה מציגים כי עיקר כאבו של הגבר במאסר הוא אובדן החירות (מאסר הגבר אינו מוביל, על פי רוב, לפירוק המסגרת המשפחתית. אבירם-הראל 2011: 6). לעומת זאת, כאבה של האישה נובע מהריחוק ממשפחה, ובכלל זה מבן זוגה ומהילדים. פעמים רבות דבר זה נתפס בקרב אימהות עצורות ואסורות כאנטייתזה לאחריות הורית וכהיפוך לתפקידן המסורתי כאימהות (נוה 2007: 15-26). קושי זה מתעצם לאור העובדה שכאשר נשים נכנסות לכלא, פעמים רבות הן ננטשות על ידי בני זוגן (אבירם-הראל 2011: 6-7).

לא רק גורם האימהות מבדיל בין כליאת נשים לכליאת גברים. מיעוט מתקני הכליאה לנשים יוצר פגיעה בתהליך הסיווג והמיון של האסירות, וכך נוצר מצב שבו אוכלוסיית כלא הנשים היא הטרוגנית מאוד, שבה נשים עם חומרת פשיעה וענישה מגוונת חיות יחדיו. דבר זה מקשה על שיקומה של האסירה (חן ועינת 2010: 38). הבדל מגדרי נוסף מתבטא בצד הפיזי: לנשים יש צרכים פיזיים שונים משל גברים, שמתעצמים בעת שהות במאסר: מוצרי היגיינה וטיפוח, צורך במזון עשיר יותר בסידן, טיפול ייחודי לנשים בהיריון או לאחר לידה ועוד.

שותפות נשים במאבקים הלאומיים בארץ ובעולם הובילה נשים כגברים למעצר ולמאסר. בארץ בתקופת המנדט מיעוטן נשפט והן הוכרו כאסירות פליליות, ורובן נכלאו כאסירות פוליטיות. לאסירות אלה נוסף לקשיי הכליאה, כפי שפורטו לעיל, גם הרצון לתת ביטוי למאבק הלאומי ולקבל הכרה כשותפות במאבק לחירות.

תופעה זו, של אסירות לוחמות חופש, אינו ייחודי למרחב הארצישראלי ולמאבקן של נשים בארגוני המגן בתקופת היישוב. השוואה מעניינת אפשר לערוך בין אסירות המחותרות העבריות לנשים שנכלאו בבתי המאסר באירלנד עקב השתתפותן בפעילות אנטי בריטית ולעצמאות הרפובליקה האירית. אחד מבתי הסוהר הידועים שבו נכלאו חברי המחותרות האיריות היה כלא קילמנייהאם (Kilmainham Gaol), ששימש את הבריטים עד שנת 1924 לכליאת נשים וגברים לוחמי חופש. בין קירות כלא זה נכלאו גברים ונשים, לא פעם ללא הפרדה מגדרית (Bergin and McAtackney 2005: 34-35). בין אסירות כלא קילמנייהאם היו לא מעט חברות בארגון הנשים האירי קומן נה מאן (Cumann na mBan), ארגון נשים

איריות רפובליקניות רדיקליות שפעלו נגד השלטון הבריטי למען עצמאות אירלנד. ארגון הנשים קומן נה מאן שילב במטרותיו שחרור לאומי וערכים פמיניסטיים כאחד (להרחבה אודות ארגון נשים זה ראו Furlong 2010).

בשונה מכלא בית לחם, כלא קילמינהאם נחקר כיום באתרו המקורי. על כן לחוקרים החושפים את הסיפורים על אודות לוחמות החופש האיריות נוספו, לצד החומר הדוקומנטרי, עדויות של תרבות חומרית המעשירות את ההבנה של החוויה הייחודית לנשים בכלא האירי. הלוחמות האיריות היטיבו להדגיש את החשיבות של הפעילות הלאומית שלהן כנשים וכלוחמות חופש, ועדויות לכך נותרו על קירות בית הכלא בצורות של כתובות גרפיטי שונות (Bergin and McAttackney 2005: 34–35). חוויותיהן של לוחמות החירות האיריות ניתנות להשוואה ומעצימות את ההבנה של חוויית כליאתן של לוחמות המחתרות שנכלאו בכלא בית לחם. עם זאת, לצד הדמיון הרב בין לוחמות חופש הכלואות באירלנד ובין הכלואות בבית לחם, ראוי להדגיש גם הבדל מהותי בולט, והוא ההיבט הפמיניסטי. כאמור, הלוחמות האיריות בכלל, וחברות הארגון קומן נה מאן בפרט, איחדו בין רצונן לשחרור לאומי לשחרור פמיניסטי. בכתובות גרפיטי על קירות בית הכלא קילמינהאם אפשר למצוא כתובות רבות הקוראות לשחרור לאומי, וכוללות כינויי גוף שעברו מלשון זכר (his) לשון נקבה (her). ואולם, מבין העדויות הכתובות של חברות המחתרת שנכלאו בכלא בית לחם כמעט אין אזכור למאבק פמיניסטי או לשיפור מעמדן בחברה, אלא רק למאבק לאומי.

אפשר להבין הבדל זה לאור היותו של ארגון קומן נה מאן ארגון נשים למען נשים, לעומת המחתרות שהיו ארגוני כוחות מגן עברי בעלי דומיננטיות גברית. נשים פמיניסטיות ציוניות רבות נאלצו לדחוק, לא פעם, את מאבקן לשחרור פמיניסטי וכינון מודל של 'עבריה חדשה', כדי לקדם את המאבק הלאומי. סביר להניח כי הדבר דומה גם בהקשר של אסירות בית לחם. בקרב אסירות אלה, גם אם חלקן הגדירו את עצמן לוחמות לשחרור האישה ולקידום מעמדה בחברה, בעת מאסרן הן דחקו היבט זה כדי להעצים את המאבק הלאומי. על כן אין למצוא עדויות בדבר חשיבות המאבק הפמיניסטי והיבטיו בחוויית המעצר שלהן.⁵ להערכתני האישית, למגמה זו אפשר להוסיף גם את השתייכותן של מרבית מנשים אלה למחתרות 'הפורשים', מחתרות המשויות למחנה הרוויזיוניסטי האופוזיציוני, כחלק מהסיבות שדחקו את המאבק לשחרור האישה והפכו אותו לחלק בלתי משמעותי בחווייתיהן כאסירות.⁶

רקע היסטורי: בתי מאסר בתקופת המנדט

בשנת 1922 החלה בארץ החקיקה המנדטורית הידועה בשם 'דבר המלך במועצתו' (The Palestine Order in Council). מקור הסמכות של חקיקה זו הוא השלטון המרכזי בבריטניה, שאשרר מתן כוח חוקתי לנציב העליון הממונה בשטח של פלשתינה-ארץ ישראל. מערכת חוקית זו, לצד המערכת המשפטית שהוקמה במרחב פלשתינה-ארץ ישראל בתקופה הנדונה, יצרה מערכת חקיקה ומשפט אחידה לכל תושבי הארץ תחת שלטון המנדט. על כן, בשונה מתקופת השלטון העות'מאני, התבססו עקרונות משפטיים המאפיינים את העולם הדמוקרטי, כמו: הוכחת האשמה הוטלה על המדינה; החשוד הוא

חף מפשע כל עוד לא הוכח אחרת על ידי המדינה; הבאת הנאשם למשפטו – הביאס קורפוס' ועוד (טייכר 2003: 20–23).

לצד ההליך הדמוקרטי נחקקו בבריטניה 'חוקים לשעת חירום'. חקיקת חוקים ותקנות לשעת חירום היו נפוצות במושבות בריטיות אשר חתרו לעצמאות (טייכר 2003: 10). לנציב העליון ניתנה הסמכות לקבוע תקנות ייחודיות שמטרתן להגן על הסדר במרחב הציבורי. למעשה, הייתה זו מערכת חוקתית מקבילה המתקיימת במתכונת של בתי דין צבאיים. לאחר הפרעות שהחלו במרד הערבי (1936) הורה הנציב העליון ווקפ על כמה תקנות לשעת חירום. תקנות אלה אפשרו למשטרה ולשלטון המנדט לבצע חיפוש בבתי אזרחיים גם ללא מתן צו בית משפט, להטיל עוצר על ערים שונות בארץ, להטיל צנזורה צבאית על עיתונות (שטרית תש"ף: 221), וכן להאריך מעצר של אדם ליותר מ-48 שעות על פי שיקול דעתו של שוטר בלבד, גם ללא הבאתו לבית משפט (טייכר 2008: 220). המצב הביטחוני בארץ בשנים אלה הלך והתדרדר. בשנת 1937 הוקמו בתי דין צבאיים שעסקו בעניינם של עצורים מתוקף התקנות לשעת חירום שנחשדו בשותפות בארגון טרור. שימוש בתקנות לשעת חירום וכליאת לוחמי חופש לשחרור לאומי בהאשמת השתייכות לארגוני טרור הייתה נפוצה באזורי קונפליקט באימפריה הבריטית. כך לדוגמה אפשר לראות כי פעילי המחתרות נגד הבריטים נעצרו לא פעם, הושמו במתקני כליאה שונים ואף הוצאו להורג (Rubel 2012: 28, 79).

בתחילה נחקקו חוקים אלה במטרה להגן מפני הפרעות במרד הערבי. ואולם, עם התגברות ההתנגדות המזויינת של חברי כוחות המגן העבריים נגד הממשל נוצלו התקנות גם למעצרו ולמאסרו של חברי כוחות המגן, ובעיקר פעילי ופעילות המחתרות אצ"ל ולח"י. מחקרים רבים מציגים כי פעילות פוליטית אלימה נפוצה יותר בקרב צעירים וצעירות (טייכר 2003: 8–9), ואלה מתאימים לתיאור העצורים והעצורות ממחתרות אצ"ל ולח"י. ראוי לציין כי הבריטים השתמשו לא מעט בכליאה כעונש להתנגדות פוליטית ולמאבק לאומי בכל רחבי האימפריה. ברוב המושבות הבריטיות הייתה המשטרה אחראית גם על בתי הסוהר, ורק בזמן מלחמת העולם השנייה הופרדו הפונקציות האלה (חרובי 2011: 29). מטרת המאסר של אדם וניתוקו מן החברה היא הגנה על ביטחון הציבור, הענשת עבריינים ככלי להרתעה ציבורית ושיקום (גרינברג 1982: 17). אפשר לשער כי הבריטים כלאו את פעילי ופעילות כוחות המגן העבריים בעיקר מתוך רצון לשמור על ביטחון הציבור והשלטון המנדטורי.

ראוי להבחין בין שני סוגים של עונשי כליאה בתקופת המנדט: מאסר ומעצר. הבריטים הבחינו בין עצור מנהלי, שנעצר בעקבות עבירה פוליטית או ביטחונית, ובין אסיר פלילי. רוב האסורים היהודיים בתקופה זו היו מן הסוג הראשון (טייכר 2008: 218–223).

כאמור, בין השנים 1936–1948 שהו בבתי הכלא ובמחנות המעצר כעשרת אלפים עצורים, עצורות, אסירים ואסירים חברי ההגנה, אצ"ל ולח"י. רובם נכלאו לפי תקנות החירום, שבתחילה נקראו סעיף B-15, ולאחר מכן שונו לתקנה 111. את התפצלות האסורים לפי מתקני הכליאה אפשר לראות בטבלאות 1 ו-2:

טבלה 7.1 מידע אשר התאסף בהנהלת הוועד הלאומי אודות מתקני הכליאה⁸

לטרון א	420 עצורים
לטרון ב	100 לערך
בית לחם	37 עצורות
עכו	83 אסירים
ירושלים	כ-110 אסירים
בית לחם ⁹	7 אסירות
יפו	כ-30-40
קישלה	מספר האסירים משתנה יום ביומו

טבלה 2. נתוני הוועדה לטיפול באסיר שלידי הוועד הלאומי¹⁰

רפיח	490 איש (120 מבני המשקים, השאר כנראה מאזור רמת גן ותל אביב)
לטרון	429 עצורים (259 מתוכם נעצרו לאחר הפעילות במלון המלך דוד)
בית לחם	26 (10 אסירות פליליות והשאר עצירות)
אריתריאה	300
ירושלים	40 אסירים פליליים ו-70 אסירים פוליטיים
עכו	30 אסירים פליליים ו-140 פוליטיים
סך הכול	1528

מטבלאות אלה אפשר ללמוד כי מאות מבני ומבנות היישוב היו נתונים במאסר או במעצר, רובם הגדול בגלל פעילות מחתרתית או שייכות לארגון 'טרור'. כמו כן, ניכר וברור כי רוב האסורים בתקופה הנדונה היו גברים. כלא הנשים בבית לחם היה קטן בצורה משמעותית מבתי הסוהר האחרים, והיו כלאות בו עשרות נשים בלבד. אם כן, הטבלאות משקפות כי היקף התופעה של כליאת נשים בתקופה הנדונה היה מצומצם. עם זאת, גודלו המספרי של הכלא אינו משקף את ייחודו. על כך להלן.

ייסוד כלא בית לחם – כלא הנשים היחידי בארץ

כבר מראשיתו של שלטון המנדט במרחב פלשתינה-ארץ ישראל אפשר למצוא עדויות לנשים יהודיות וערביות שנכלאו באשמה לפשיעה פלילית או בשל אי-תשלום חובות. עם מעצרן הובאו הנשים למתקן מעצר זמני, הסמוך לרוב לתחנת משטרה, כדי לאפשר למשטרה או לבולשת הבריטית להמשיך את חקירת העצורה ולגלות מידע על פעילותה הבלתי לגלית או שותפים למעשה הפשיעה. נשים שוכנו רק בבתי המעצר המחוזיים בירושלים, בעכו, בחיפה, בשכם ובעזה. על הנשים בבתי המעצר שמרו לרוב שוטרות נוצריות (טייכר 2003: 127).

עם קבלת גזר דינו או הארכת מעצרן לתקופה ממושכת של חצי שנה (ואף יותר אם הוארך מעצרן) הועברו הנשים למתקן כליאה קבוע. עד שנת 1930 שוכנו האסירות בבית הכלא המרכזי בירושלים. בשנת 1930, עם הגדילה במספר האסורות והעצורות, שכרו הבריטים מבנה בעיר בית לחם ואליו הן הועברו. אמנם היה יישוב יהודי גדול בירושלים

איור 3: וילה סאלם בתקופת המנדט (באדיבות מכון ז'בוטינסקי בישראל)

הסמוכה, אך הדרך לבית לחם הייתה קשה. הבידוד של העיר בית לחם הוסיף לתחושת הבידוד של האסירות והעצירות היהודיות, וניתק כמעט כליל את האפשרות להמשיך בפעילות מחתרתית מבין כותלי הכלא.

בתחילה שהו במתקן הכליאה כשלושים אסירות ועצירות בממוצע בר־זמנית. בשנת 1933 יוחדו תאים אחדים עבור חולות פסיכיאטריות (כספי 1984: 150), דבר המסמל את חוסר ההבחנה של הבריטים בין לוחמות חופש ובין אסירות פליליות או חולות פסיכיאטריות, על אף רצונן של נשות המחותרת לייחד את פעילותן ולהפרידה מפעילות פלילית. כשנה לאחר מכן הבינו הבריטים כי אין הם יכולים להסתפק במתקן כליאה זמני, ועל כן חיפשו פתרונות קבע. הפתרון נמצא בנובמבר 1934 – אז הולאם בניין משפחת חנדל בבית לחם והוסב לבית כלא לנשים. כחלק

מתהליך ההסבה של המבנה נערכו בו שיפוצים, ובהם חדרים אחדים הוסבו לתאי מאסר, למטבח ולמרפאה, נבנה צינוק ונוספו חדרי עבודה ומחסנים. הותקנו שערים המפרידים בין קומה לקומה, המבנה הוקף חומה ומעליה גדר תיל. בכל חדר שוכנו ארבע נשים (טייכר 2003: 148). בשנת 1939, בעקבות המרד הערבי, פונו ממנו האסירות והעצירות, ובמשך עשרה חודשים שהו בבית החולים לילודות, מאחורי בית החולים האיטלקי. זו התקופה שבה החלו להצטרף למתקן הכליאה עצירות יהודיות וערביות (כספי 1984: 150), ולאחר מכן שבו לבית חנדל בבית לחם.

הצפיפות הרבה ומחאת העצירות הביטחוניות על כך הובילו את מפקדי הכלא להפריד ביניהן ובין האסירות הפליליות. על כן הבריטים הלאימו מבנה נוסף בבית לחם – וילה סאלם – אשר שכן לא הרחק מבית חנדל. במבנה זה בוצעו בין השנים 1942–1944 עבודות התקנה והתאמה למתקן כליאה (לפידות 2003: 180). בשנת 1944 העצורות היהודיות הועברו למקום. טובה סבוראי, לוחמת לח"י, שהסתירה בביתה את מפקד לח"י אברהם (יאיר) שטרן ונכלאה בכלא בית לחם, מספרת בזיכרונותיה כי תרומה משמעותית למעבר העצירות לוילה סאלם הייתה לעו"ד מקס זליגמן, שייצג רבות מחברי ומחברות המחותרת (סבוראי 1987: 296).

וילה סאלם עצמה הייתה מבנה דו־קומתי עם גן יפה, אשר חולק על ידי הנהלת בית הסוהר לשניים (לפידות 2003: 180). "עצי אורן רמים ואצילים. ערוגות אחדות, ובשוליהן סיגליות עדינות וריחניות. [...] אותו אפנדי שבנה לעצמו את הוילה הגדולה היה כנראה בעל דמיון ורוחב־לב", תיארה את המבנה אחת האסירות מעל דפי עיתון 'המשקיף'.¹¹ גם גאולה כהן, שכאמור נכלאה בכלא בית לחם בשנת 1946, תיארה בזיכרונותיה את הגן הפורח בחצר הכלא ואת המתח בין החצר הפורחת, המסמלת את הטבע המוכר מחוץ לכתליו של בית הסוהר, ובין היותו של המבנה מתקן כליאה (כהן תשכ"ב: 179). במרתף המבנה היה מטבח גדול יחסית, מעליו הייתה ממוקמת קומה שבה שוכנו תשושות נפש, מתוכן שתי יהודיות.¹² בקומה השנייה שוכנו אסירות ועצירות המחתרות.

ההשקעה של הבריטים במראה הביתי של בית המאסר מדגים את התפיסה שהוצגה לעיל, שהחלה במהלך המאה ה־19, ולפיה בבתי כלא של נשים מושקע מאמץ לקשט את המרחבים הציבוריים ולתת להם הרגשה ביתית. תופעה זו אינה נשמעת בתיאורי הגברים של מחנות הכליאה האחרים ברחבי הארץ. ואולם, על אף מאמץ הבריטים לתת למתקן הכליאה מראה ביתי ומשפחתי, האסירות והעצירות היהודיות לא אימצו תפיסה זו. הן לא ראו במבנה זה בית, אלא מתקן כליאה המנתק אותן ממשפחתן ומפעילותן הלאומית. השיפוצים הארוכים נמשכו כשנתיים, והבריטים רצו לתת למבנה אופי ביתי ואינטימי. עם זאת, בחוויית העצורות, הממשל הבריטי לא הכשיר את וילה סאלם כמתאימה לכמות העצירות, והיו חסרים בה מתקני מחיה בסיסיים (עמידרור 1961: 45–48). ואכן, בוילה סאלם שוכנו עשרות עצירות בצפיפות רבה. חסרו בה מרחבי מחיה בסיסיים, שהיו קיימים במחנות מעצר ומאסר אחרים במרחב בפלשתינה־ארץ ישראל, וביניהם חדר קריאה וחדר אוכל. על פי עדויות האסירות והעצירות הארוחות הוגשו ונאכלו במסדרונות המבנה. אף שהותקנה חצר קטנה לטיולים, היא הייתה קטנה ביחס למספר האסירות והעצורות במבנה בכל זמן נתון והן סבלו מצפיפות רבה (טייכר 2003: 148).

לוחמות חופש מאבדות את חירותן: הגעת פעילות המחתרות לבית לחם

רוב לוחמות המחתרות שנעצרו הובאו בתחילה לתחנות מעצר מקומיות, לצורך חקירתן על ידי אנשי המשטרה הבריטית והבולשת הבריטית (C.I.D.). לאחר שהוחלט כי ישהו במאסר או במעצר ממושך כחלק מהתקנות לשעת חירום, החליט שופט או נציג הבולשת הבריטית לשלוח אותן לבית לחם. נשים רבות מתארות כי הדרך מתחנת המשטרה לבית לחם הייתה ב'זינזאנה', ופעמים רבות פניהן כוסו בעת הנסיעה.¹³ המסע לכלא בית לחם, על פי רוב העדויות, היה מסע נפשי קשה המתואר כמסע של אובדן החירות. הן תיארו את חוויית הנסיעה כמעמסה נפשית קשה שהותירה בהן רושם רב.¹⁴ עם זאת, לצד ההשפלה הרבה בנסיעה בזינזאנה – דרך שסימלה את אובדן החירות האישית – לא פעם שימשה הדרך גם הזדמנות לחברי המחתרת להיפגש עם מי שלא ראו זמן רב, ולעיתים אף שימשה כלי להעברת הודעות באופן מחתרתי (עמידרור 1961: 43).

בעת ההגעה לבית הכלא עברו האסירות והעצירות כמה פעולות קליטה. מחקרים מראים כי הכניסה לכלא והקליטה בו היא אחת החוויות המשמעותיות בתהליך המעבר בחיי האסירה. במסגרת פעולות קליטה אלה לומדת האסירה מגוון התנהגויות, אסטרטגיות

איור 4: אסירה בחלון כלא בית לחם – וילה סאלם (באדיבות מכון ז'בוטינסקי בישראל)

ומשמעויות חדשות (להרחבה ראו חן ועינת 2010: 63–64). כחלק מפעולות הקליטה אפשר להצביע גם על פעולות של השפלה ואיבוד הסטטוס האישי, שכללו תהליך פרידה של האסיר והאסירה מהעולם החיצון וממקורביהם. כמו כן, אפשר לבחון תהליכים המכונים על ידי חוקרי מדעי החברה 'תהליכי חשיפה' לחיי הכלא. ביניהם חשיפה של האסיר או האסירה למעמדם החדש, תהליך המתעצם לאור לקיחת הציוד האישי שלהם וכן לבישת מדי אסיר (אוברגוט-שליו 2001: 8).

עם הגעתן של אסירות ועצירות בית לחם למתקן הכליאה החלו פעולות הקליטה הראשונות: בדיקה מדוקדקת בגופן ובחפציהן הייתה מתבצעת על ידי

הסוהרות, כדי לוודא שלא הבריחו חפצים אסורים לשטח בית הכלא. חיפושים אלה, מעבר להיותם דבר נצרך מבחינה ביטחונית, היו סממן לאובדן העצמאות והחופש של האסירות והעצירות, וכן אובדן פרטיותן על רכושן ועל גופן. בספר זיכרונותיה מתארת עמידרור רגעים אלה במילים הבאות:

מיד את מופקדת בידי סוהרת שנייה, החופתת שרווליה ונגשת ל'מלאכת הקודש'. מרגע זה פוסקת את מהיות בת חווה ומאבדת כל זכויות אנוש. הסוהרת פורקת מעליך כל חפצך. שעון – אסור; סיגריות – אסורות; גפרורים – אסורים; אפילו נייר ועפרון אסורים בהחזקה [...] מדמה את בנפשך שהנה כבר עברת הכל – טעות בידך. הרע האיום מכל מצפה לך עדיין. הסוהרת גוררת אותך אחריה לחדר המשמש ספק מחסן, ספק מאורת חיות. אור קלוש דולק שם יומם ולילה, ושם נערך החיפוש בבגדיך, בחפצך וב... גופך. רגש של בחילה ותעוב תוקף אותך לנוכח השפלה זו (עמידרור 1961: 45–46).

אפשר לראות כי עמידרור תיארה את הקליטה בכלא בית לחם כמשפילה ומבזה.¹⁵ האסירה שחוותה זאת הבינה כי היא איננה לוחמת חירות וחופש עוד, ואף לא אזרחית מן השורה. דבר זה מצוין גם בזיכרונותיה של גאולה כהן: "נשמתי אפה של הסוהרת שהייתה כפופה על גופי, בודקת ובולשת [...] שכן חומה חדשה התחילה וקמה בתוכי, וסוגרת עלי" (כהן

איור 5: גאולה כהן במחתרת – מרכיבה משקפיים ושיערה אסוף וצבוע לבלונד (באדיבות מכון ז'בוטינסקי בישראל)

תשכ"ב: 181–182). ההליך המשפיל בקליטה בוצע לרוב על ידי סוהרת ממוצא ערבי, דבר שהוסיף למתח בינו ובין האסירות והעצירות (כספי 1984: 150). תהליך זה העביר לאסירה את המסר כי אינה עצמאית יותר וטשטש את זהותה האינדיווידואלית.

אחד הרגעים המשפיעים על חוויית המאסר ומעצימים את ההפנמה של אובדן החירות הוא החלפת הבגדים למדי אסירה. בבית הסוהר לבשו האסירות תלבושת אחידה שכללה שמלות אפורות עשויות מבד גס, ובחורף נוסף לה מעיל בצבע כתום־צהוב (כספי 1984: 150).¹⁶ לעצורות הפוליטיות, בהיותן אסירות בעלות 'מעמד מיוחד', לא הייתה חובת תלבושת אחידה (טייכר 2003: 148). עובדה זו עזרה לא פעם לרומם את רוחן ולהרגיש כי הן שומרות על זהותן האינדיווידואלית. לצד השבר והקושי בהגעה לבית לחם, המפגש עם החברות למחתרת והאיחוד עימן גרמו למעט עידוד ואף להתרגשות. למרות היריבות הפוליטית הקשה בין אצ"ל

ללח"י באותן שנים מחוץ לכותלי הכלא, על פי רוב עדויות האסירות והעצירות נראה כי נקשרו בין חברות המחותרות האלה קשרי חברות עמוקים. ההגעה למתקן הכליאה איחדה את הנשים והן מצאו את הדרך לסלול אורח חיים שדוחה פלגנות על רקע פוליטי.¹⁷ ואולם, מבין העדויות והזיכרונות נשמעים גם שרידי קולות של שמירת המתיחות והמחלוקות בין שתי המחותרות, גם אם בודדים יותר. דוגמה לכך אפשר לקרוא בזיכרונותיה של גאולה כהן:

בין חומת האבן לחומת אבן שבחוץ היתה פה בפנים חומה בלתי נראת אבל פסקנית וחותרת בין בנות לח"י לבנות אצ"ל, כחומה בלתי נראית אבל פסקנית וחותרת שבין כל שניים. לא של איבה – השניים לא עמדו זה מול זה, אלא זה ליד זה – רק של שוני (כהן תשכ"ב: 186).

בין אם המתיחות בין המחותרות הועתקה גם לתוך קירות הכלא ובין אם לאו, הגעה של אסירת מחותרת חדשה גרמה למתיחות ולירידה במורל של האסורות:

עודני זוכרת את הזעזועים הללו – בעקב [צ"ל בעקבות] בואן של חדשות – במחנה בית־לחם. שבועות אחר בואן אי אפשר היה לחזור ללמודים ולמסלול הקבוע. אני מקווה שאצלכם [אצל גולי קניה] הדברים עוברים יותר מהר. כי על כן אתם גברים.¹⁸

תיארה רזיאל־נאור במכתב ליהודה בן זוגה. מתיאורה אפשר ללמוד כי ההבנה שעוד אחת מחברות המחותרת נתפסה ונכלאה השפיעה על כלל הכלואות בבית לחם. מעניין לציין כי בשלהי מכתבה מייחסת זאת רזיאל־נאור להתנהלות של בית הכלא כמחנה מעצר לנשים, והיא משערת שבקרב מחנות המעצר של הגברים, גולי קניה לדוגמה, הגעה של אסיר השפיעה פחות על מורל האסירים. ואולם, מקריאת זיכרונות של אסירי מחותרות אפשר

לראות שגם במחנות מעצר של גברים הגעה של אסיר חדש השפיעה עמוקות על מצב רוחם של האסירים.

עדות נוספת לעניין זה אפשר לראות בתיאור של האסירה טובה סבוראי על הגעתה של רזיאל-נאור לבית לחם:

יום לאחר חג הפורים 1944, בשעה שאנו הבנות טיילנו על גג הבניין, נשמע פתאום צלצול משער הכלא [...] 'אוי ואבוי' קראה ג'ולי [כנראה הכוונה לג'ולי טורנברג, נ.ט.ק.], אסרו את אסתר נאור! יש לה שני ילדים קטנים בבית! קדרות ירדה עלנו כשנודע לנו מי האסירה (סבוראי 1989: 393).

אפשר לשער כי הגעה של אם לילדים, כרזיאל-נאור, זעזעה את מצב האסירות והעצורות אף יותר מאסירה רווקה. זאת בשל ההבנה כי לא רק שנאסרה 'לוחמת חופש', אלא אף 'אם'. החשש לגורל ילדיה ליווה את האסירות (על אימהות במאסר – להלן).

בדומה לשאר בתי המאסר, גם האסירות והעצירות בכלא בית לחם היו נתונות תחת מערכת שמירה קפדנית שהגבילה את חופשיותן. אבטחת השוטרות על נשות המחתרות הייתה קפדנית ביותר. ראוי לציין כי ההבדל בין האסירות לעצירות בא לידי ביטוי גם בזהות השומרת: על העצירות שמרו שוטרות, ואילו על האסירות שמרו סוהרות (טייכר 2003: 148). בכל יום הדלתות היו נסגרות מבחוץ על ידי הסוהרות לאחר ספירות הלילה ונפתחות בבוקר. "בכל דלת נקבע חור שדרכו השוטרת מסתכלת במשך כל הלילה לתוך החדרים כדי לוודא שכל הבנות נמצאות במיטותיהן", מספרת עמידרור, "הסוהרת הייתה מאירה דרכו בפנס יד גדול שהיה מכוון לעבר פני הישנות. בזמן הראשון קשה היה להתרגל לכך שעיין אדם פקוחה עליך אפילו במיטתך, דבר שהוא סמלי ביותר למאסר" (עמידרור 1961: 103). ככל בוקר יצאו האסירות והעצירות מתאיהן והועסקו בעבודות תחזוקה וניקיון של בית המאסר.¹⁹ כל העצירות חויבו לעבוד במהלך היום, רובן בטיפול בבגדי הסוהרות.²⁰ השמירה הקפדנית ודאי הוסיפה למתח שחוו נשים אלה – הרי הן עברו מהיותן לוחמות חופש לנשים הנתונות לבדיקה מתמדת, ללא כל חירות באורחותיהן ובשגרת יומן.

ההתאקלמות למערכת הפורמלית של הכלא הייתה חוויה קשה לאסירות ולעצירות. כך לדוגמה האסירה מרים גולדמן, פעילת אצ"ל שעברה לאחר מכן ללח"י ונאסרה בשלהי 1941, סיפרה כי ימיה הראשונים במעצר היו קשים מאוד והסתגלותה למעצר לא הייתה פשוטה. לקח לה זמן עד שהחלה לאכול. להתאקלמות עזר משלוח גדול של אוכל שקיבלה מביתה, אותו חלקה עם שותפותיה לתא. "הימים הראשונים היו קשים מאוד. התגעגעתי לבעלי והייתי מוצאת את עצמי מדברת אל עצמי, שואלת שאלות ולא מקבלת תשובות."²¹ גם לאחר תקופת הקליטה חייהן היומיים של כלואות בית לחם היו גדושים אתגרים רבים. כדי לשקף את חוויית מאסרן של נשות המחתרת בכלא בית לחם אבקש לבחון שני פרמטרים, הקשורים זה בזה: הראשון הוא **התמודדות עם קשיים פיזיים**. בגלל קוצר היריעה אבקש להתמקד בהצגת הקשיים הפיזיים הנובעים ממחסור במזון, מחסור במים זורמים, חוסר בטיפול רפואי ועוד. השני הוא **התמודדות עם קשיים נפשיים**. כאן אבקש להתמקד בהתמודדות עם מורכבות דתית במהלך הכליאה, באובדן החירות ובנתק מהמשפחות ומהחברה הסובבת – בעיקר עבור אימהות. הצגת דרכי ההתמודדות עם הקשיים שחוו נשות בית לחם מדגימה כי קשיים אלה לא מנעו מהאסירות והעצירות, ואף אולי המריצו אותן, לפתח חיי רוח וחברה עשירים בתוך מתקן הכליאה.

ניצחון הרוח על החומר: הקשיים הפיזיים של אסירות ועצירות בית לחם

שמירה על אורח חיים נורמטיבי בכלא בית לחם לא הייתה פשוטה. בין הקשיים נזכיר חורפים עזים שפקדו את בית לחם ולא פסחו על תאי הכלא, שלא היו מחוממים בהתאם.²² התנאים הסניטריים בכלא לא היו מספקים. יש לציין כי התנאים הסניטריים במרבית בתי הכלא בארץ לא היו טובים, והחשש מפני הידבקות במחלות הייתה נחלתם של האסירים בכלל (טייכר 2003: 140). כאמור לעיל, בית הסוהר נבנה על מבני מגורים שהוסבו למתקן כליאה, ועל כן ברוב שנותיו שררה בו צפיפות קשה (טייטלבאום-קריא 2018: 115–118). באחד הימים ביקשו מפקדי הכלא להכניס מיטה חמישית לאחד החדרים, שהיה צפוף ומאוכלס יתר על המידה גם כך. רזיאל-נאור סיפרה שנים לאחר מקרה זה, בעת היותה חברת כנסת מטעם מפלגת חרות, בנאום שנשאה מעל בימת הכנסת, כי היא ושאר העצירות החליטו לא לקבל זאת, וניסו לארגן מרד נגד המשטרה הבריטית.²³ ואולם, מרד זה לא צלח והצפיפות נותרה קשה כשהייתה.

ממכתב שנשלח על ידי יו"ר ארגון 'לאסירנו' בספטמבר 1947 עולה כי הצפיפות בוויולה ואי-התאמתה לתנאי כליאה הובילו למחסור בשטח מתאים להתאוווררות בחצר ולמקום לימודים.²⁴ עמידרוו מתארת את הצפיפות בזיכרונותיה: "המקום היה קטן מדי למספר רב של בנות, ואין מה לדבר על מקום למגרשי משחקים וספורט. אפשר היה רק להלך הלוך וחזור, הלוך וחזור" (עמידרוו 1961: 103).

מבין שלל הקשיים הפיזיים המופיעים בזיכרונותיהן, עדויותיהן ומכתביהן של האסירות והעצירות אבקש להתמקד בקשיים בשלושה היבטים חוזרים: אי-אספקת מים זורמים, מחסור במזון ואי-טיפול רפואי ראוי.

א. אי-אספקת מים זורמים

האסירות והעצירות הקפידו הקפדה יתרה על ניקיון סביבתן. על אף הצורך הרב במים לשתייה ולניקיון, השמירה על ההיגיינה ועל הניקיון הייתה מחויבת המציאות, עקב המצב הסניטרי העגום. יתר על כן, השמירה על הניקיון מבטאת שמירה על אופטימיות ועל שליטה, על אף החירות שנשללה מהאסירות.²⁵ בכלא היה מחסור במים זורמים, והאסירות נאלצו לסחוב מכלי מים גדולים לקומת המגורים.²⁶ עמידרוו תיארה את הקושי הרב במערכת המים:

הבאת המים נעשתה בכלים כבדים שקראנו להם 'טנקים'. משקלם עצמו היה כבד מנשוא לגבר בריא, ולא כל שכן לנשים. נאלצנו להביא מים בכלים אלה מהמטבח שנמצא במרתף עד לקומה השנייה – כלומר, לעלות שתי קומות שכל אחת מהן גבוהה" (עמידרוו 1961: 70).

גם לאחר התקנת משאבות על גג המבנה המצב לא השתפר. המשאבות התקלקלו פעמים רבות ולא טופלו בידי הנהלת בית הסוהר, שחשבה ששאיבת מים בידי הנשים הכלואות היא הפתרון העדיף. על פי עדותה של דבורה ראם (ברוך) במכתב לאחיה,²⁷ שאיבת המים על ידי האסירות והעצירות הביאה לפגיעה בבריאותן:

כבר שנים סובלות אנו מחוסר מים בבניין [...] והיה עלינו לשאוב מים מהבור הנמצא סמוך לבניין. ובכך הפכנו לשואבות מים. אך זה היה משכבר הימים. עתה

היננו גבירות ולא מכבודנו לשאוב יותר מים (לאחר שפגעה שאיבה זו יפה יפה בבריאות הבנות הגענו לידי השכל והחלטנו לא לשאוב יותר)... מצב זה הביא את העצירות להזמין את מנהל בית הכלא ולדרוש ממנו לתקן את משאבות המים. בתחילה סירב המנהל לשמוע את טענותיהן ולקבלן, והדבר הסלים למרד:

התאספנו והחלטנו להודיע למשרד שלא נכנס לחדרים בלילה כל זמן שלא יהיו מים, ומדי פעם, כשייפסקו המים, בלילה של אותו יום אין אנו נכנסות לחדרים. הגיע הלילה התלבשנו כולנו במכנסיים ארוכים, את השולחנות והספסלים הזזנו לפתחי החדרים. הסתדרנו בשרשראות ובזמר על השפתיים נשארנו בפרוזדור. היה זה ליל שימורים. כל הלילה שרנו, רקדנו והשתגענו...²⁸

ואכן, לבסוף טופל העניין וסופקו מים לאסירות ולעצירות. מתיאורה של ראם אפשר ללמוד כי מחסור במים זורמים היה זרז למרד מול מנהל בית הכלא. הדבר מדגים כי נשות המחותרת בבית לחם לא היססו להמשיך ולהביע את מחאתן כלפי ממשלת המנדט גם בתוך חומות הכלא. היותן 'לוחמות חופש' לא נפסקה בעת מאסרן. אפשר לשער כי סוגיית שאיבת המים מצביעה גם על הבדל בין בתי הכלא של הגברים ושל הנשים בתקופה הנדונה. גם בבתי כלא אחרים אנו שומעים על קשיים הקשורים לאספקת מים ודורשים הבאה ידנית שלהם על ידי האסירים והעצירים. כך לדוגמה היה המצב בחלק ממחנות המאסר באפריקה, שאליהם הוגלו מאות מאסירי המחותרות. ואולם, ההבדל הפיזי בין גברים לנשים מתעצם בכלא בית לחם. מבנה גופן של הנשים, שלרוב היה חלש מזה של הגברים, העצים את הקושי שלהן בסחיבת מכלי המים לתוך בית המאסר.

ג. מחסור במזון

מנות המזון לאסירים ולעצורים בכל מחנות המאסר בארץ נקבעו לפי תקנות בתי הסוהר של המנדט, אך נוהלי הצריכה לא היו אחידים והיו תלויים במפקדי המחנה. המזון הוחלף לעיתים מזדמנות, והיה תלוי בכמות האסירים ובמצב המדיני. עצירות ואסירות בית לחם סבלו במיוחד ממחסור במזון, ולא פעם הן נותרו רעבות וחולות. מיותר לציין כי למרות היותו של בית לחם מתקן כליאה לנשים, לא הותאמו מנות המזון לצרכים של נשים, כמו תזונה עשירה בסידן וכדומה (על הצרכים הפיזיים השונים בין בתי מאסר לנשים ולגברים ראו לעיל).²⁹

בכלא בית לחם ניהלו האסירות את המטבח לפי תורנות, בישלו ואפו לעצמן את האוכל, וכך היו יכולות להקפיד על כשרות האוכל והכלים. לפי חוקי המנדט אסירים בעלי 'מעמד מיוחד', ובהם רוב אסירי המחותרות, היו יכולים לקבל חבילות מזון (טייכר 2003: 155–157). מוסדות היישוב ניסו לייצר פיקוח על המזון שקיבלו האסירים ושלחו להם תוספות מזון.³⁰ גם הרב אריה לוי, שכידוע היה פעיל בקרב האסירים היהודיים, פנה לשלטונות המנדט בבקשה להגדיל את מנות המזון של האסירות בכלא בית לחם, אך נענה בשלילה.³¹ פתרון חלקי למצוקת המזון של האסירות והעצירות הגיע באמצעות חבילות המזון ששלחו בני משפחותיהן וארגונים ציבוריים (בעיקר ארגונים רוויזיוניסטים), שהועברו בעיקר בסמוך לחגים. עם זאת, עם התגברות מעשי התגמול על ידי המחותרות הוגבלה כמות החבילות שהותרה לכל אסירה, מה שהוביל למצוקה גדולה בקרב העצירות.³² הורי העצירות סירבו להשלים עם המצב וניסו לעורר את דעת הקהל לכך,³³ אך ללא הצלחה יתרה.

חבילות המזון שנשלחו על ידי המשפחות לא רק סיפקו את מחסורן התזונתי של האסירות, אלא אף היו תחליף לקשר עם החברה הסובבת. עמידור מתארת בזיכרונותיה את הרווחה שגרמו להן חבילות המזון הצנועות שקיבלו מבני המשפחה:

חבילות המזון, שבחוץ היה ערכן פשוט, הפכו כאן לרכוש עצום. רק מי שיושב בבית כלא יודע להעריך מה מתוק הוא הסוכר, ומה ערב טעמו של לחם, לחם רגיל, שאינו מרוח אפילו במרגרינה. מה ערכה של מגבת צחורה, מברשת שיניים, וכמה שלא יצחיק הדבר – זנבו של דג מלוח (עמידור, 1961: 30).

האסירות והעצירות דאגו לחלק ביניהן את המצרכים שקיבלו בחבילות המזון, ובכך התעצמה האחוה הנשית בין כותלי בית הסוהר.

ג. אי־טיפול רפואי

לעומת מחנות מאסר אחרים, בכלא בית לחם לא היו חדר חולים או מרפאה, מה שהיה נחוץ במיוחד במתקן מאסר של נשים עם בעיות ייחודיות. עמידור מתארת בזיכרונותיה את בעיית הטיפול הרפואי בבית לחם:

בעיית הטיפול הרפואי עצמו והרופא, היא בעיה כאובה שלעצמה. עוד בהיותנו בבית הסוהר היה הרופא הממונה עלינו, ערבי בשם מעלוף [...] היו בו כל 'המעלות' כאחת: שפל, נבל, וחסר כל רגש אנושי. רק דבר אחד חסר היה. בהחלט: ידע ברפואה. טיפולו היה איום, לא רק משום שלא רצה לעזור לאסירות היהודיות, אלא פשוט משום שלא ידע את חוכמת הרפואה (עמידור, 1961, 81).

לפי תיאוריה של עמידור, גם לאחר שהנהלת המחנה החליפה תכופות את רופאי המחנה לא נמצא מענה הולם ורופא המתמחה בצורכיהן של נשים, כמו דיאטה המותאמת לנשים ועוד. יוצאת דופן הייתה ד"ר חנה פרלמן, רופאה יהודייה שהשתייכה לקופת חולים לאומית, והובאה בידי שלטונות המנדט לכלא בית לחם. סביר להניח שהייתה רופאה יהודייה גרמה לנשות בית לחם לחבב אותה.

היותו של בית המאסר בבית לחם מתקן כליאה לנשים הביאה התמודדויות רפואיות ייחודיות לנשים, כמו היריון. אבקש להדגים זאת באמצעות סיפורה של רזיאל־נאור. בעת כליאתה של רזיאל־נאור בבית לחם היא עדיין לא ידעה כי היא בשלבים ראשוניים של היריון. יש לשער כי הלחץ וההסתגלות לתנאי המאסר השפיעו על גילוי ההיריון רק לאחר כמה חודשים. המאסר מנע ממנה את האפשרות להיות במעקב רפואי כמתחייב במצבה. על פי עדויות של בני משפחתה, לרזיאל־נאור הייתה היסטוריה רפואית של הריונות עם סיבוכים המחייבים מעקב רפואי. לא רק שמאסרה מנע ממנה מעקב רפואי ראוי, אלא גם הרופא שביקר את האסורות סירב לקרוא את הדו"חות הרפואיים הקודמים שלה.³⁴ מקרה זה מדגים את חוסר ההבנה של הייחוד המגדרי של כלא בית לחם לעומת מחנות מעצר אחרים בארץ. ראוי לציין כי גם כאן ניסו האסירות לפעול בצורה אקטיבית לשינוי מצבן. הן תבעו את התערבותם של המוסדות הלאומיים עקב הזנחה רפואית,³⁵ אך ללא הצלחה יתרה. הקשיים הפיזיים שחווי הנשים בבית לחם השפיעו על מצבן הגופני, אך העצימו גם את הקשיים הנפשיים שמהם סבלו האסירות. בד בבד, הן השתדלו לפתח חייו וחברה עשירים בתוך מתקן הכליאה.

קשייהן הנפשיים של אסירות ועצירות בית לחם ודרכי התמודדותן

א. שמירה על קשר עם המשפחה ואחווה נשית

אחד הקשיים המרכזיים של נשות בית לחם היה הבידוד מהמשפחה ומהחברים. מדי פעם בפעם זכו האסירות לביקורים של נציגי היישוב ואנשי ממשל, ואף רעיית המזכיר הראשי, ג'ון שאו, ביקרה בכלא.³⁶ את האסירות פקדו גם רבנים מרבני היישוב. על פי תקנות בתי הסוהר היו האסירות השפוטות זכאיות לביקור של שני מבקרים בלבד פעם בחודשיים, ועצירות היו זכאיות לביקור בכל שבוע (טייכר 2003: 196–197). בסמוך לחגי ישראל התירו מנהלי בית הכלא ביקורים ללא הגבלת מבקרים, שכללו לא רק בני משפחה (טייטלבוים-קריא 2018: 118–119).

לביקורים עצמם היה ערך רב עבור אסירות בית לחם, והם שימשו תחליף לקשר עם העולם שמחוץ לכותלי בית הסוהר. לא פעם ביטל מפקד המחנה או עיכב את הביקורים, דבר שהוביל לתרעומת קשה בקרב נשות בית לחם. דוגמה לכך אפשר לראות בחג השבועות 1947, שבו עוכבו מבקרי העצירות מחוץ לכלא. "בצר לנו התחלנו להקיש על הדלתות בעזרת הספסלים עד שנפרץ בהן חור", מתארת דבורה נחושתן, לוחמת אצ"ל, "יצאנו לפרוזדור והודענו שלא נחזור לחדרים [...] לא ארך זמן רב והביאו לבית הסוהר שוטרים בריטיים מצוידים באלות".³⁷

הביקור בכלא בית לחם דרש היערכות של המבקרים, והם חויבו להנפיק רישיון כחודש לפני הביקור.³⁸ כבכל מחנה מעצר, גם בבית לחם הותקן שטח לקבלת ביקורים. ואולם, מעדויות של אסירות ועצירות נראה כי מחסה זה לא הגן על המבקרים, שלעיתים נאלצו לחכות במשך שעות ארוכות במזג אוויר קיצוני של גשם, קור או חום. העובדה כי הכלא היה מרוחק מיישוב יהודי ושכן בלב עיר ערבית הערימה קשיים על חלק מהמשפחות שרצו

איור 6: שער וילה סאלם (צילום: ניסים לוי. באדיבות מוזיאון אסירי המחתרות – ירושלים)

לבקר את בנותיהן,³⁹ ובכך העצים את הבדידות של האסירות. הדבר הקשה במיוחד על האימהות שנותקו מילדיהן בעת מעצרו (על חוויית האימהות של אסירות בית לחם – להלן).

התרגשות רבה הייתה בקרב האסירות והעצירות בעת ביקורי משפחותיהן. לקראת ביקורים אלה הקפידו האסירות הקפדה יתרה על מראן, כנראה כדי להפגין חוסן מול המשפחות. בימים אלה התעצמה הסולידריות הנשית בין האסורות, והן השאלו מבגדי חברותיהן. דוגמה לכך מופיעה בעדות אחת העצורות:

כך, למשל, הייתה ידועה ביופיה ובחינניותה החצאית של יפה, וכדי להשיג אותה עמדו הכל בתור לחצאית הזאת. שבה בת מן הביקור, מיהרה ופשטה את החצאית וחברתה מהרה להכנס לתוכה, כדי לצאת נאה ומושכת אל חבריה ובני משפחתה המצפים לה.⁴⁰

ראוי לציין כי הדריכות לקראת ביקורי המשפחות והרצון להופיע באופן מכובד לא היו מנת חלקן של הנשים בלבד.⁴¹

מחקרים במדעי החברה מצביעים על אחווה נשית ועל שותפות ברכוש בין קבוצת השייכות (כמו למשל שותפות לתא) כמאפיין מגדרי המשותף לקבוצת אסירות רבות, וככלי להתמודדות עם המרחק ועם הניתוק מהמשפחה (חן ועינת 2010: 54). מהמוצג לעיל אפשר לראות כי לרוב האחווה הנשית בין אסירות המחתרות הצליחה לגבור על המחלוקות הפוליטיות והאידיאולוגיות בין המחתרות.

קשר נוסף של האסירות והעצירות עם המשפחות והחברה הסובבת היה באמצעות חלופת מכתבים, ואלה משמשים מקור היסטורי יקר מפז ללמידה על אודותיהן. הבריטים התירו לאסירות לקבל מכתב אחת לשבועיים, אך פעמים רבות המכתבים לא הגיעו לידיהן.⁴² מספר העמודים שהיה מותר לכלואות לכתוב היה מוגבל: "וכך אפשר לסתום את הפה לאדם. וזה נעשה במשטר דמוקרטי. בהיותי בבית לחם נסו להגביל אותנו בארבעה עמודים", סיפרה לימים רזיאל-נאור. האסירות והעצירות לא הסכימו לקבל הגבלה זו, והן פתחו בשביתה שצלחה – מספר העמודים שהתירו השלטונות לכתוב עלה לשישה. כך סיפרה רזיאל-נאור לבן זוגה במכתב שנשלח אליו למחנה המעצר באפריקה: "לא קיבלנו ולא כתבנו בכלל, עד אשר הוסיפו לנו עד ששה עמודים. אני יכולה לתאר לי עד כמה קשה לאלו אשר להם משפחה גדולה, וכמה ידידים לפתע עליהם לנתק את כל הקשרים".⁴³

הגעה של מכתב הייתה רגע מרגש וחיגיגי. האסירות והעצירות חזרו וקראו בו, והוא סייע להתגבר על הבדידות ועל הניתוק מהעולם החיצון. המכתבים עברו צנזורה קפדנית על ידי הצנזור הבריטי, דבר שוודאי השפיע על תוכנם. הצנזורה הקשה על הכתיבה ומכסת המכתבים הובילה את האסירות והעצירות ליצור מערכת כתיבת מכתבים בלתי גלית ומחתרתית. הכתיבה המחתרתית הייתה מתומצתת ונעשה בה שימוש בקודים ובכינויים. המכתבים המחתרתיים הוחבאו בתוך עבודות האומנות שעליהן שקדו הנשים בכלא ובדרכים יצירתיות נוספות: "היינו עושות קופסאות מקרטון מרופדות. לתוך הריפוד הכנסנו פתקים שכתבנו על נייר בית שימוש", תיארה לימים רזיאל-נאור, "היו מעבירים לנו פתקים מבחוץ בתוך עוגות קרם, בשפופרות משחת שיניים ובנעליים. היו פורמים ומפרידים בין העור החיצוני והבטנה של הנעל, מכניסים שם את ההודעה והולכים עם הנעליים כדי שהנייר בפנים לא ירשרש, לפני ששלחו את הנעליים לכלא".⁴⁴

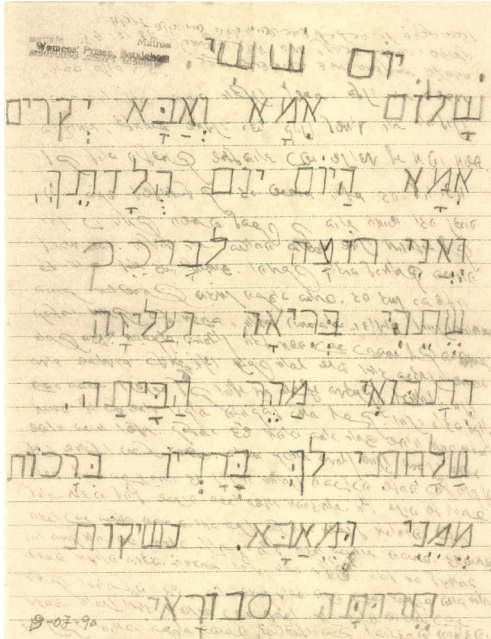
איור 7: קופסת תכשיטים שהוכנה על ידי לאה וולץ בכלא בית לחם (באדיבות מוזיאון אסירי המחותרות – ירושלים)

החבאת מכתבים בעבודות היצירה היא עדות נוספת לסולידריות בין הנשים בכלא, כיוון שאי אפשר להעלים זאת מסוהרות הכלא ללא הסכמה הדדית ושיתוף פעולה מלא בין האסירות והעצירות. לעיתים מזדמנות בוצעו חיפושים על ידי השוטרות בעבודת האומנות, ועל כן הכינו האסירות שתי עבודות זהות. את הראשונה, ללא המכתב המוסתר, שלחו לביקורות. לאחר שזו אושרה הוחלפה העבודה בעבודה זהה, ובה הוחבא הפתק (עמידור 1961: 96-97). המשפחה או אנשי המחותרת שאליהם נשלחו העבודות ידעו לחפש בהן את התכתובת הסודית. אפשר לשער כי חלופת מכתבים באופן זה, נוסף על היותה קשר נוסף עם העולם שבחוץ, שמרה אצל האסירות על תחושת שותפות במאבק המחותרתי בבריטים, אף בהיותן מאחורי סוגר ובריח.

ג. אימהות מרחוק

היבט מגדרי ייחודי שהיה קיים בקרב אסירות בית לחם הוא האימהות מאחורי הסורגים. בין העצורות בבית לחם היו מיעוט של אימהות לילדים, ביניהן צילה עמידור, טובה סבוראי ואסתר רזיאל-נאור שהוזכרו לעיל. קושי זה היה מרכיב ייחודי לנשים שנכלאו בבית לחם. כך לדוגמה אפשר לראות בכתיבתה של רזיאל-נאור על ההגעה לבית לחם:

יודע אתה, כאשר העבירו אותי לבית לחם, נסעתי ברכבת 'בחברה-יפה-מאוד'. שבע ערביות [...] ועוד אחת קודרת, עם ילד קטן, בן שנה בערך. כאשר נעצרה הרכבת בתחנת לוד, ראיתי בעד החלון אישה וילד. הרגשתי באותו רגע מכאוב איום בלבי. יתכן שזו הייתה קנאה. על כל פנים לו יכולתי רק לאחוז בידו הקטנה של הילד החמוד, אשר התרוצץ לו כה וכה על פני רחבת התחנה! הבדואית הצעירה הבינה ללבי, היא הביטה על הילד ואמו ואחר עלי – ואמרה 'לדים, ילדים!' ועוד זוכרת אני, כאשר באה חרות לבקר את טובה אמה,⁴⁵ עמדו כל הבנות בחלון והשקיפו עליה, כאלו הייתה יצור אגדי. יש מה שהוא מיוחד בהרגשה הזו בשעה 'שיושבים' ונתקלים לפתע ביצור אנושי תמים וטהור, שדבר אין לו עם 'החוקים' אשר בדו בני האדם מלבם.⁴⁶

איור 8: מכתב מחרות סבוראי לאימה – טובה סבוראי (באדיבות מוזיאון אסירי המחתרת – ירושלים)

אפשר לראות כי נוסף על ההבנה שהיא מאבדת את חירותה, חלחה בה ההבנה כי היא מתנתקת מילדיה. הרגשת כאב הניתוק מילדיה היה שלב ראשון, וכואב במיוחד, בתהליך שינוי מעמדה מאם לאסירה, מתהליך אובדן החירות, וחלק מ'כאבי המאסר' שחווה.

'כאבי המאסר' הוא מונח שטבע סייקס (Sykes) בהתייחסות לפגיעה באישיות האסיר, לאו דווקא בגופו (גרינברג 1982: 199-201). מחקרים מצביעים על כך ששלילת החירות, ובעיקר הנתק מהילדים, הם מכאבי המאסר החזקים ביותר אצל אסירות (חן ועינת 2010: 78; 103-109). הנסיעה מהמעצר הזמני ביפו למתקן הכליאה הקבוע בבית לחם והמפגש עם פעוטות שאינם שלה גרמו לרזיאל-נאור קושי נפשי רב, ובמכתב זה היא נותנת דרוור לרגשותיה הקשים בדבר אובדן זהותה כאם.

לילדי העצורות התיירו לבקר את אימותיהם רק בליווי מבוגר. לעיתים רבות ביקורי הילדים הביאו, לצד רגעי אושר, גם כאב ורגשות אשם, כיוון שהנשים לא היו יכולות למלא את תפקידן האימהי – לשחק עימם או לשהות עימם מעבר לזמן הקצוב. לא כל האימהות העצורות הסכימו כי ילדיהן יגיעו לבקרן. לדוגמה, רזיאל-נאור ביקשה מהוריה לא להביא את שני ילדיה לביקורים, כיוון שחששה מהרושם הקשה שעלול להיצרב בנפשותיהם בביקור בבית המאסר (טייטלבוים-קריא 2018: 122). ואולם, החלטה זו הייתה חריגה בקרב אסירות, ונבעה מכך שרזיאל-נאור חששה לחינוך ילדיה. ההתנגדות מלמדת על הקושי שחווה רזיאל-נאור בעת מעצרה, כי אלמלא כן לא הייתה מניחה כי חוויה זו עלולה להשפיע על ילדיה. מנגד, החוזק הנפשי שרזיאל-נאור גילתה בעצמה בבית לחם אפשר לה להתמיד בהחלטה זו.

ג. שמירה על אורח חיים דתי

מעדויות שונות נראה כי עד שנת 1944 לא התנהל בבית הסוהר בבית לחם אורח חיים יהודי-דתי. סביר להניח כי עד להפרדת העצירות היהודיות משאר האסירות, וביניהן הערביות, היה הדבר קשה עד בלתי אפשרי. עדויות ראשונות לבקשה לשמור על אורח חיים דתי בין כותלי הכלא נשמעו עם הגעתה של רזיאל-נאור לכלא.

את הבקשות של הכלואות בבית לחם אפשר למצוא בדו"ח של נציג מטעם הרבנות הראשית משנת 1944:

בחורה אחת (אסתר [כנראה רזיאל-נאור, נ.ט.ק.]) הופיעה בשם העצורות ומסרה את המשאלות-הדתיות.

1. הן מבקשות סבון כשר לניקוי כלים. הן קיבלו מזמן כמה חבילות סבון כשר אבל עכשיו כנראה שאין, מפני שמספקים להן סבון מתוצרת ערבית.
2. הדגישו עוד פעם את דרישתן בנוגע להשיג רישיון להדלקת נרות לשבת ולקבוע מזוזות.
3. בנוגע לבשר הכשר הן מבקשות לספק בשר שכבר הוכשר על ידי מליחה. אין להן הכלים הדרושים לכך וגם אין הסדורים במטבח מאפשרים את מליחת הבשר.⁴⁷

בדיווחו של נציג הרבנות אפשר לראות כי אסירות ועצירות בית לחם ביקשו לנהל אורח חיים יהודי מסורתי לא רק בשבתות ובחגי ישראל, אלא גם בהקפדה על כשרות, הדלקת נרות שבת והתקנת מזוזות. המזוזות לא הותקנו בסופו של דבר, כיוון שנפסק לאסירות שזוהי דירת ארעי ועל כן אין בכך צורך.⁴⁸ הבקשה למזוזות מלמדת כי העצירות ביקשו לנהל בכלא אורח חיים יהודי, שהתבטא גם בסממנים ובסמלים חיצוניים כמזוזה. קבלת הפסיקה מלמדת על ההפנמה כי אובדן החירות הוא מצב ארעי ולא קבוע.

נראה כי אחד הקשיים המרכזיים של העצירות והאסירות היה היעדר כלי אוכל כשרים נפרדים לבשר ולחלב. על פי עדותה של רזיאל-נאור, היא ביקשה ממפקד בית הסוהר לקבל שתי מערכות אוכל נפרדות (לבשר וחלב) אך הוא סירב, ועל כן היא הודיעה כי היא פותחת בשביתת רעב ואינה מתכוונת לאכול.⁴⁹ קבלת מערכת כלים נפרדת הייתה דרישה עקרונית, והייתה הדרך של רזיאל-נאור לשמור על זהותה. כך המשיכה בשביתת הרעב במשך כמה ימים. "דבר זה נחשב בעיני הבריטים כמרד, אך לאחר כמה ימים נתנו לי את הכלים שדרשתי",⁵⁰ סיפרה רזיאל-נאור בעדותה. נראה כי בעקבותיה החליטו שאר העצירות להקפיד על שמירת כשרות במטבח הכלא, דבר שהתאפשר כיוון שהמטבח בוילה סאלם שימש רק את העצירות היהודיות ונוהל על ידן.

אסירות ועצירות בית לחם הקפידו על שמירת החגים וציון המועדים היהודיים לאורך השנה. כך לדוגמה מספרת דבורה ראם על ההכנות לחג הפסח:

חג הפסח הולך ומתקרב והתכונה אצלנו מרובה. מכינים תור לתורנויות מיוחדות: להגעת כלים שפשופים ומירוקים, הברשת הרצפות ועוד ועוד. בקיצור יהיה לנו פסח כהלכתו כשר בתכלית הכשרות. אתמול, יום חמישי, היום בו מבקר אצלנו הרב גולדמן, באה עם הרב גברת אחת. הרב הציגה בפנינו ואמר שהיא תחוג אתנו את חג הפסח, וכן ישנו סידור המאפשר לה לבקרנו ולשהות אתנו כל שבת. הגברת הזאת היא מעשית מאוד, ניגשה ישר לעניין והחלה לכוון אותנו בקשר לסידורים לפסח. היא התעניינה לדעת אם יש לנו פמוטים לנרות ומפות לשולחנות, ואם... יודעות אנו לבשל כופתאות.⁵¹

מעדות זו אפשר ללמוד כי האסירות והעצירות עשו מאמצים רבים לשמור את מסורת

החגים. בחגים רבים נשלחו על ידי המוסדות הלאומיים שליחים שיעזרו לשמר את אוירת החג. פעמים רבות נשלחה הגברת זולברג, שהייתה מעין 'רבנית' עבור האסירות, ודאגה לרווחתן התורנית בחג ובמועד.⁵² ואולם, האסירות ביקשו דמות רבנית 'סמכותית' (רב גבר) שתבקור אותן בחגים,⁵³ מה שמלמד על תפיסתן המגדרית כי רב ורבנית אינם ממלאים תפקידים זהים. אפשר לשער כי תפקיד של רב או רבנית המבקרים במחנה שימש את האסירות גם כגשר לעולם החיצון, ואולי אף להעברת מסרים מהאסירות לבני משפחותיהן. בפעמים שבהן לא קיבלו את התמיכה הדתית מן החוץ יצרו האסירות קהילה נשית דתית, כדי לשמר אורח חיים יהודי מסורתי: "בליל הפסח ערכנו סדר, וקיימנו את תפלות ראש השנה [...] החזניות הראשיות היו אסתר רזיאל-נאור, חיה בן צבי וחנה אורבך, ולידן עזרה דבורה ברוך".⁵⁴ עדות זו מדגימה את הקהילתיות הנשית שנוצרה בכלא. נשים השתתפו בהובלת טקסים דתיים, אף כאלה שבאופן מסורתי היו משויכים לגברים, כמו עריכת ליל סדר ושליחות ציבור בתפילות. אסירות בית לחם יצקו לחגים תוכן דתי וחגיגי על אף היותן במעצר. בימים אלה החליפו חברותיהן לכלא את בני המשפחה בהילולת החג. גם עמידרו תיארה את האווירה המיוחדת של חגי ישראל במאסר, ואת התפקיד המיוחד ששימשה רזיאל-נאור בהובלת התפילות:

אם כי המחנה היה קיבוץ גלויות לא נתקיימו בו שני מניינים של ספרדים ואשכנזי לחוד. החזניות הראשיות היו אסתר רזיאל-נאור [...] ביום הכיפורים גויס מספר נוסף של בנות לעבור לפני התיבה. [...] חיה בן-צבי נצחה על כל התפילה. עזרו לה אסתר רזיאל, אסתר אורבך ולאח אשכנזי (עמידרו 1961, 153).

על אף דבריה של עמידרו, רזיאל-נאור שימשה חזנית רק בחג הפסח ובשבועות, ולא בראש השנה וביום כיפור. רזיאל-נאור שוחררה ממעצרה בערב ראש השנה, וחזרה לביתה טרם החג. על אף שהזיכרון המובא לעיל, של הובלת התפילה בידי רזיאל-נאור, אינו מדויק, אפשר ללמוד ממנו על קיום מנייני תפילה בהובלה נשית בין כותלי בית הסוהר.

ד. ימי זיכרון לאומיים: מרד שקט בבריטים

האסירות והעצירות בכלא בית לחם דאגו לציין ולערוך טקסים גם בימי הזיכרון והאבל הלאומיים. כך לדוגמה נערכו טקסי זיכרון ואזכרות בימי פטירתם של הרצל, דוד רזיאל, שרה אהרונסון ועוד (טייטלבוים-קריא 2018: 124-125). אין זה מפתיע כי יום האזכרה של שרה אהרונסון היה יום ייחודי בין כותלי בית הסוהר לנשים. כפי שמציגה מלמן במאמרה, שרה אהרונסון סימלה בעיני עצירות בית לחם את חלוצת לוחמות המחותרת בדברי ימיה המתחדשים של ארץ ישראל. תנועת הימין הרוויזיוניסטית בארץ העלתה על נס את דמותה של אהרונסון כמודל לגבורה ולמרד. באותה עת לא זכתה מחתרת ניל"י לאהדה רבה בקרב בני היישוב, ומי שפקד את קברה ביום האזכרה היה חניכי תנועת הנוער הרוויזיוניסטית בית"ר (מלמן 2000: 354). אהרונסון הייתה מודל לחיקוי ולהזדהות עבור אסירות בית לחם באופן מיוחד. היא סימלה בעיניהן את 'החלוצה' מלוחמות המחותרת בארץ ישראל ונתפסה בעיניהן כדמות מיתית – אישה שפעלה במחתרת ואף הקריבה את חייה, הפעולה ההרואית ביותר שלוחם יכול לבצע, למען מטרתה (מלמן 2009: 273-276). סביר להניח כי היותה דמות שנדחקה מהזיכרון הקולקטיבי דאז ואי-חידירתה לפנתיאון הלאומי העצימו את ההזדהות של אסירות ועצירות מחותרות הפורשים עימה.

עריכת טקס זיכרון לדמויות מופת וציון ימים לאומיים המסמלים את מאבקן הלאומי דווקא בעת שהותן במאסר נתנו משמעות כפולה לאסירות. במעשה זה הייתה המשכיות של שגרת החיים שהייתה נהוגה בעת שייכותן לתנועה הרוויזיוניסטית, וכן קיום טקסים לאומיים בעת מאסר של פעילות המחותרת מבטא מעין מרד שקט בממשל הבריטי. טקסים אלה יכולים להתפרש כמחאה לאומית שהיה באפשרותן לקיים בתנאי המאסר.

פירוק הכלא ומעבר העצירות והאסירות למחנה עתלית

כלא בית לחם פורק בשלהי 1947. בסוף שנה זו גברה המתיחות בארץ בין האוכלוסייה הערבית לאוכלוסייה היהודית. מתיחות זו העלתה את החשש מפני הסכנה לאסירות ולעצירות בית לחם, בהיעדר שוטרים יהודים בבית הסוהר ועקב מיקומו בסביבה ערבית עוינת (טייכר 2003: 212–213). האסירות הגישו בקשה לשלטונות בית הסוהר לקרבן ליישוב עברי, כפי שדווח בעיתון המשקיף: "העצורות במחנה בית לחם הגישו לשלטונות בית הסוהר כמה וכמה תביעות בקשר לתנאי מעצרן הקשים [...] ומעל לכל – ריחוק המחנה מכל יישוב יהודי והסכנות הכרוכות בכך, המחייבות את העברתן למחנה בסביבה יהודית".⁵⁵ בקשת העצירות והאסירות להעתקת מתקן הכליאה לסביבה יהודית לוותה באולטימטום – אם לא יעבור המחנה עד סוף חודש ספטמבר הן ישתמשו בכל האמצעים העומדים לרשותן, ובכללם אלימות נגד הממסד הבריטי. לאחר התערבות מוסדות היישוב העברי ואגודת 'לאסירנו' דחו האסירות והעצירות את האולטימטום בכמה חודשים. ואכן, כמה חודשים לאחר העמדת האולטימטום על ידי אסירות ועצירות בית לחם, בחורף 1947, החלו התנגשויות ביניהן ובין המשטרה והסוהרות. על אודות מרד זה מספרת ראם במכתבה לאחיה משה:

כתבתי לך במכתבי הקודם על האולטימטום שהצגנו לשלטונות המקום בעניין העברה. ובכן הזמן שקבענו עבר ואנו לא העברנו ופרצנו במרד לפי לשוננו. ענינו של המרד לפי מושגנו הוא זה: לשבור את תקנות בית־הסוהר עד כמה שאפשר. ראשית לא נכנסנו לחדרים בערב ב־15:8. אחר כך לא נכנסנו מן החצר בחוץ לבניין ב־5 כאשר לפי התקנות. הערב ניתקנו את גדר התיל הפנימי המפריד ומחלק את החצר שלנו לשניים. בחלק החצר שליד השער החיצונית אסור עלינו הטיל. ובכן ניתקנו את גדר התיל ואנו חופשיות לטייל גם שם כאוות נפשנו. זהו כל מה שעשינו בינתיים ואת אשר נעשה הלאה, זה הינו בגדר של 'סוד צבאי' ולא אוכל עדיין לכתוב לך.⁵⁶

במשך כמה שבועות קיימו האסירות והעצירות מרד, ולא מילאו אחר תקנות בית הכלא. הכרזת האו"ם בכ"ט בנובמבר החריפה את המתיחות בין הסוהרות הערביות והאסירות היהודיות,⁵⁷ שנגררה אף להפגנות אלימות. "בשעת ההפגנה נפגעו קשה הרהיטים של מחנה העצורות וכן כמה חדרים", דווח בעיתון הבקר.⁵⁸ לבסוף החשש לשלומן של האסירות והמתיחות ההולכת וגוברת הובילו להתערבות המוסדות הלאומיים, בפנייה לשלטונות הבריטיים בדבר העברת כלא בית לחם, יחד עם מתקני כליאה של אסירים יהודים אחרים שהיו בסביבה ערבית, ככלא עכו, למתקן כליאה אחד. לאחר מאמצים רבים הועברו

האסירות בסוף דצמבר 1947 למחנה עתלית. הן שהו בעתלית כמה חודשים, ושוחררו עם קום המדינה. מבנה וילה סאלם הוסב להיות בית יתומים.

סוף דבר

בספרו 'המרד' כתב מנחם בגין, מפקד אצ"ל וראש מפלגת חרות: "בבית סוהר זה [בית לחם] נמקו במשך שנים רבות עשרות מבנות ישראל, והוא היה כשאר בתי הכלא בירושלים, לטרון וכדומה – לבית היוצר לגבורה שקטה". הוא המשיך והפליא בגבורתן של נשות בית לחם בכותבו: "אך אין ספק, שהאישה בבית סוהר סובלת הרבה יותר מן האיש הכלוא, ומה עוד אם האישה היא אם לילדים קטנים" (בגין 1950: 458). ואכן, אסירות בית לחם שימשו דוגמה למודל גבורה נשי שפעל בעיקר משורות מחתרות הפורשים.

אסירות ועצירות בית לחם נאלצו להתמודד עם קשיים פיזיים ונפשיים בעקבות אובדן חירותן, כפי שהוצג לעיל. יחד עם זאת, להתמודדותן נוספו קשיים ייחודיים לנשים, כמו התמודדות עם היריון בין כותלי בית הסוהר, הפגדה מהילדים ועוד. על אף הקשיים הפיזיים, ואולי דווקא בגללם, פיתחו האסירות והעצירות חיי חברה ורוח עשירים. בתוך המשבר הגדול הן יצרו קהילה נשית תומכת ומעודדת, שהייתה מעין תחליף למשפחה. פיתוח חיי הרוח עזר בשמירה על נורמליזציה של חיי יום-יום ככל האפשר ובעידוד רוחן של האסירות והעצירות. אולי לכך כיוון בגין שכינה את גבורתן – 'גבורה שקטה'.

איור 9: כרטיס שנה טובה מכלא בית לחם (באדיבות מוזיאון אסירי המחתרות – ירושלים)

ביבליוגרפיה

מקורות

- אבירם-הראל ע' 2011. **עד שהמוות יפריד בינינו: הטעמים העומדים בבסיס החלטתם של בני זוג של נשים אסירות בישראל לשמר את המערכת הזוגית עימן**. עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר אילן. רמת גן.
- אוברגוט-שלי ר' 2001. **דרכי התמודדות של האסירות בכלא, בהיעדר התא המשפחתי**. עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר אילן. רמת גן.
- בגין מ' 1950. **המרד**. ירושלים.
- גרינברג ע' 1982. **נשים בכלא בישראל**. תל אביב.
- ויץ י' 2007. **הצעד הראשון לכס השלטון: תנועת החרות 1949-1955**. ירושלים.
- חן ג' ועינת ת' 2010. **כלא נשים: החצר האחורית של החברה בישראל**. תל אביב.
- חרובי א' 2011. **הבולשת חוקרת - ה-C.I.D בארץ ישראל 1920-1948**. חיפה.
- טייטלבוים-קריא נ' 2018. **מנהיגה משורות האופוזיציה: דיוקנה המנהיגותי של מפקדת אצ"ל וחברת הכנסת אסתר רזיאל-נאור**. עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן. רמת גן.
- טייכר ל' 2003. **הכלא - במאבק לעצמאות 1939-1948**. עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה. חיפה.
- טייכר ל' 2008. **הכלא - מאבק לעצמאות: 1939-1948**. בתוך י' מרקוביץ, עורך. **המורדים: מאבק האצ"ל בבריטים**. ירושלים. עמ' 218-232.
- כהן ג' תשכ"ב. **סיפורה של לוחמת**. תל אביב.
- כספי י' 1984. **בתי-הסוהר בארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי**. **קתדרה** 32: 141-174.
- לבל א' 2008 (א). **מחיר הדומיננטיות: דחיקת האצ"ל והלח"י אל מחוץ לגבולות הזיכרון הישראלי**. בתוך: א' דיסקין, עורך. **מאלטלנה עד הנה: גלגולה של תנועה - מחרות לליכוד**. ירושלים. עמ' 271-295.
- לבל א' 2008 (ב). **מיהם אבירי הקוממיות? מחוץ להיסטוריוגרפיה הממלכתית: אצ"ל, לח"י והפוליטיקה של עיצוב גבולות הזיכרון הלאומי 1949-1963**. בתוך: נ' רוטנברג וא' שביד, עורכים. **לאום מלאום: עיונים בשאלות של זהות לאומית, עם ולאומיות**. תל אביב. עמ' 176-204.
- לבל א' 2008 (ג). **הדרך אל הפנתאון: אצ"ל, לח"י וגבולות הזיכרון הישראלי**. ירושלים.
- לפידות י', 2003, **היום שרה הקטנה: סיפורן של לוחמות האצ"ל**. תל אביב.
- משגב ט' 2008. **ימי לטרון: סיפורם של מחנות המעצר בלטרון בתקופת המנדט הבריטי**. ירושלים.
- מלמן ב' 2000. **אגדת שרה, מיגדר, זיכרון וארץ ישראליות 1917-1990**. **ציון** סה: 348-378.
- מלמן ב' 2009. **שוליים ומרכז: היסטוריה של נשים והיסטוריה של מגדר בישראל**. **ציון** עד: 245-266.
- נוה א' 2007. **אסירות של החיים: ענישת נשים באמצעות כליאה - הכאב, האובדן והענישה הכפולה**. **צוהר לבית הסוהר** 11: 15-26.

סבוראי מ' וסבוראי ט' 1989. מאצ"ל ללח"י: סיפור אישי. שקד.

עמידרור (הלר) צ' תשכ"א. במעצר בבית לחם. תל אביב.

שטרית ש' תש"ף. "המלחמה הקטנה" הגדולה ביותר: המאבק הצבאי הבריטי כנגד המרד הערבי 1936-1939. עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן. רמת גן.

שילה מ' תשע"א. קולות נשיים בדבר שוויון מגדרי וטובת האומה במאבק על זכות הבחירה ביישוב. בתוך: א' כתבון, מ' שילה ור' הלפרין-קדרי, עורכים. חוקה אחת לאיש ולאישה: נשים, זכויות ומשפט בתקופת המדינה. רמת גן. 221-251.

Bergin N. & McAtackney L. 2005. Gendered Graffiti at Kilmainham, *History Ireland* 23,1: 34-36.

Rafter N.H. 1983. Prisons for Women, 1790-1980. *Crime and Justice* 5: 129-181.

Furlong S. 2010. 'Herstory' Recovered: Assessing the Contribution of Cumann na mBan 1914-1923. *The Past: The Organ of the Uí Cinsealaigh Historical Society* 30: 70-93.

Rubel T. 2012. *British Policies Compared: Ireland 1919-1922 and Palestine 1939-1948*. PH.D. Thesis, Queen Mary, University of London, London.

ארכיונים

ארכיון מוזאון אסירי המחותרות

ארכיון מכון ז'בוטינסקי בישראל (מז"י)

ארכיון ציוני מרכזי (אצ"מ)

ארכיון תולדות ההגנה (את"ה)

עיתונות

ידיעות אחרונות

על המשמר

המשקיף

הבקר

ראיונות

ריאיון עם צביה בן חורין. מראיינת: נעמה טייטלבוים-קריא. 18.7.2014.

ריאיון עם אפרת נאור. מראיינת: נעמה טייטלבוים-קריא. 28.1.2015.

הערות

- 1 [חסר מחבר], מהיום...למחר, **ידיעות אחרונות**, 18.11.1959. החומרים במאמר זה מבוססים על עבודת הדוקטורט שנכתבה במחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכאולוגיה באוניברסיטת בר אילן, בהנחייתה המסורה של פרופ' לילך רוזנברג-פרידמן.
- 2 אני רוצה להודות לגב' יעל נהרי, אחראית מרכז המידע במוזאון אסירי המחתרות, על האישור להשתמש במחקר זה בעבודת התחקיר על אודות מספרן של הנכלאות והעצורות היהודיות בבית לחם.
- 3 [חסר מחבר], דולציקה שוחררה, **על המשמר**, 26.7.1946.
- 4 תודתי נתונה לעובדי הארכיון במוסדות אלה, שסייעו רבות בחשיפת סיפוריהן של הנשים.
- 5 דוגמה לויתור על מאבק פמיניסטי בשביל ערך לאומי ראו במאמרה של מרגלית שילה על אודות זכות הבחירה. שילה תשע"א: 238–239.
- 6 ראו לדוגמה הימנעותה של רזיאל-נאור מהגדרתה כפמיניסטית. טייטלבוים-קריא 2018: 314–317.
- 7 אצ"מ, J1\7339, חסר תאריך.
- 8 מחנה לטרון ב הוקם בשנת 1942, על כן נתונים אלה מציגים זמן נתון בין 1942–1948.
- 9 כלא בית לחם מופיע פעמיים, כנראה בשביל להבדיל בין בית חנדל ווילה סאלם. על מבנה הכלא ראו להלן.
- 10 **המשקיף**, 23.9.1946. בעיתון נמסר כי מספרים אלה נמסרו מחבר הנהלת הוועד הלאומי גרובסקי.
- 11 אסתר, הבסטיליה בבית לחם, **המשקיף**, 27.2.1948.
- 12 עדות מרים גולדמן [ללא תאריך]. עג-30, ארכיון מכון ז'בוטינסקי בישראל (להלן מז"י); ראו גם תיאורה של האסירה רחל חבשוש (בת עמי) ביומנה. DM-14-43, 26. הפריט שמור במוזיאון אסירי המחתרות בירושלים. בימים אלה אני שוקדת על פרסום היומן, שעתידי לראות אור בקרוב.
- 13 ראו לדוגמה עדותה של אסתר רזיאל-נאור בכתבה ממקור לא ידוע, 20/254. ארכיון תולדות ההגנה (להלן: את"ה).
- 14 ראו לדוגמה עדות מרים גולדמן [ללא תאריך], מז"י עג 30, וכן מכתב מאסתר רזיאל-נאור ליהודה נאור, י"ב בניסן תש"ח (21.4.1948). מצוי בידי המשפחה.
- 15 בעדויות רבות של אסירות ועצירות, נוסף על העדות של עמידרור שהובאה לעיל, חוזר תיאור ההשפלה בהליך הקליטה וההגעה לבית לחם. ראו לדוגמה תיאורה של אסתר רזיאל-נאור בכתבה ממקור לא ידוע, 20/254, את"ה.
- 16 וכן עלו הדברים בריאיון עם צביה בן חורין, 18.7.2014, ובזיכרונותיה של גאולה כהן. כהן תשכ"ב: 180.
- 17 עדות רזיאל-נאור. 3.2.1966, ער 19, מז"י.
- 18 מכתב מאסתר ליהודה. כ"ה בטבת תש"ו (29.12.1945). מצוי בידי המשפחה.
- 19 ראו ריאיון עם האסירה ציפורה הוכברג מיום 12.7.92. תמלול הריאיון שמור במוזיאון אסירי המחתרות בירושלים.
- 20 ריאיון עם צביה בן חורין, 18.7.2014.
- 21 עדות מרים גולדמן [ללא תאריך], עג-30, מז"י.
- 22 כתבה ממקור לא ידוע, 20/254, את"ה.
- 23 16.2.1950. **דברי הכנסת**, כרך 4 (תש"י), עמ' 787.
- 24 מכתב מיו"ר ארגון 'לאסירנו', הוועד הלאומי. 7.9.1947, J1\7304, אצ"מ.
- 25 ראוי לציין כי השמירה על ניקיון הייתה גם נחלתם של הגברים האסירים בארץ.
- 26 וראו עדות של חוה עמרמי, [ללא תאריך], עע-6, מז"י. בעדותה מוסיפה עמרמי כי עבודות הניקיון היו בתחילה חלק מהעבודות שהצטוו האסירות לבצע בעת שהותן בבית לחם.

- 27 מכתב מדבורה ברוך (ראם) לאחיה משה, שהיה בין גולי אפריקה, מיום 21.11.1946. תמלול שמור במוזאון אסירי המחתרות.
- 28 מכתב מדבורה ברוך (ראם) לאחיה משה, שהיה בין גולי אפריקה, מיום 27.2.1947. תמלול שמור במוזאון אסירי המחתרות.
- 29 ראוי לציין כי התפיסה המבחינה בין תזונה המותאמת לגברים לכזו המותאמת לנשים במתקני הכליאה בארץ ובעולם היא תפיסה מודרנית, והיא כמעט לא התקיימה במתקני כליאה בעולם.
- 30 ראו סקירת המחלקה לטיפול באסיר ובעציר מיום 21.1.1947, J1\12875, אצ"מ.
- 31 [חסר מחבר], חלה הרעה ניכרת בתנאי החיים ובמצב הבטחון של האסירים! **המשקיף**, 13.5.1947.
- 32 [חסר מחבר], אסירות בית לחם סובלות קשה עקב מצב התזונה, **המשקיף**, 1.10.1946.
- 33 **המשקיף**, 24.11.1947.
- 34 ריאיון עם אפרת נאור, 28.1.2015.
- 35 [חסר מחבר], מצב אסירות בית לחם הולך ומחמיר, **המשקיף**, 9.6.1947.
- 36 גב' שאו בקרה אסירות, **הבקר**, 17.5.1946.
- 37 עדות דבורה נחושתן, 16.8.1997, כ-4/24, מז"י.
- 38 הרישיון הוצא רק במשרדי הבולשת בירושלים. ריאיון עם צביה בן חורין, 18.7.2014.
- 39 ראו לדוגמה תיאור קשיי המשפחות במכתב של אגודת 'לאסירנו', J1\7321, אצ"מ.
- 40 עא 8/41, מז"י.
- 41 מעדויות שונות אפשר לראות כי גם גברים נהגו כך, ואף בני המשפחות השתדלו להיראות היטב.
- 42 אביה של אסירה, על המצב בבית לחם, **המשקיף**, 24.11.1947.
- 43 מכתב מאסתר ליהודה, י' באייר תש"ו (11.5.1946). מצוי בידי המשפחה.
- 44 כתבה ממקור לא ידוע, 20/254, את"ה.
- 45 הכוונה לחרות בתה של טובה סבוראי.
- 46 מכתב מאסתר ליהודה. י"ב בניסן תש"ח (21 באפריל 1948). מצוי בידי המשפחה.
- 47 דו"ח נציג הרבנות בביקור בכלא בית לחם, J1/2096, אצ"מ.
- 48 יצחק דיש, השבוע בכנסת, **חרות**, 10.11.1957.
- 49 עדות רזיאל-נאור, 3.2.1966, ער 19, מז"י.
- 50 כתבה ממקור לא ידוע, 20/254, את"ה.
- 51 מכתב של דבורה ראם לאחיה משה, 28.3.1947. תומלל בידי מוזאון אסירי המחתרות.
- 52 עדות דבורה נחושתן, 16.8.1997, כ4/24, מז"י.
- 53 מתוך מכתב של אגודת 'לאסירנו' לוועד הלאומי, 4.9.1947, J1\7321, אצ"מ.
- 54 עדות חיה בן צבי, עא 8/41, מז"י.
- 55 [חסר מחבר], תביעת העצורות בבית לחם, **המשקיף**, 4.9.1947.
- 56 מכתב מדבורה ברוך (ראם) לאחיה משה, שהיה בין גולי אפריקה, מיום 21.12.1947. תמלול שמור במוזאון אסירי המחתרות.
- 57 עדות שרה לבני, 15.7.1957, כ4/24, מז"י.
- 58 [חסר מחבר], העצירות מבית לחם תועברנה לסביבה יהודית, **הבקר**, 22.12.1947.